

Az új magyar etimológiai szótár

Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. Lieferung 1, 2. Erarbeitet im Institut für Sprachwissenschaften der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Herausgeber Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 498 lap.

1. A világviszonylatban is jelentős, több mint 200 éves múltú visszatekintő magyar etimológiai kutatások eredményeit egyrészt a részletkérdésekkel (pl. egy-egy szó eredetével, történetével) foglalkozó cikkek, tanulmányok stb. nagy tömege, másrészt számos értékes szintézis tükrözi. Ez utóbbiak közül egyesek valamelyik etimológiai rétegről szólnak, mások az egész magyar szókészletről. Születtek olyan munkák, monográfiák, szótári feldolgozások, amelyek például a magyar szókészlet finnugor eredetű elemeit, kaukázusi, honfoglalás előtti török, továbbá szláv, latin, német, francia, olasz, angol, román eredetű szavait tanulmányozzák. Az egész magyar szókészletet feldolgozó, illetőleg feldolgozni szándékozó etimológiai szótárak sorát Mátyás Flórián próbálkozása nyitja meg (*Magyar etimológiai szótár. Lieferung 1—3. Pest 1868—1871*). Ezt Gombocz Zoltán és Melich János monumentális, de torzóban maradt műve követi (*Magyar Etimológiai Szótár. Budapest 1914—1944*). 1941-ben adta ki Bárczi Géza a magyar szókészlet legközkeletűbb elemeit magában

foglaló Magyar Szófejtő Szótárát. A közelmúlt egyik legjelentősebb szótári vállalkozásának eredményeként készült el a TESz, *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (I—III. Mutató. Főszerkesztő Benkő Loránd. Bp. 1967-1976, 1984). A TESz 10 714 szócikkben 60 ezernél több szó eredetéről meg történetéről tájékoztat. És az elmúlt évben kezdtek meg egy új, német nyelvű magyar szófejtő szótár kiadását első két füzetének megjelentetésével (a továbbiakban: EtWUng.).

2. A TESz egy tömörített változata elkészítésének, kiadásának gondolata már 1974-ben felmerült „Az etimológia elmélete és módszertana” című nemzetközi konferencia alkalmával az etimológiai kutatások jövő feladatairól rendezett tanácskozáson. Itt a résztvevők úgy vélekedtek, hogy az említett szótárt kétféle változatban kellene elkészíteni: egyet magyar és egyet külföldi olvasók számára. Ez utóbbi nagy hiányt pótolna, hiszen a nyelvünk iránt érdeklődő külföldiek számára elérhető szótörténeti-szófejtő forrásanyag rendkívül kevés, és zömében elavult (vö.

NyudÉrt. 89. 307). A TESz-ről írt ismertetések közül nem egy szóvá is tette, a szótár nemzetközi hasznosságát korlátozza az, hogy magyar nyelvű. Ez a körülmény volt az egyik leglényegesebb alapja egy új, valamelyik világnyelven megírandó magyar etimológiai szótár kidolgozásának. A világnyelvek közül a szótári munkaközösség a németet választotta, mert e nyelv használatának nemcsak a magyar, de az európai szövejtő szakirodalomban is nagy hagyománya van.

Egy új etimológiai szótár tervének másik alapja az, hogy a TESz első kötetének megjelenése óta szinte negyedszázad telt el, s ez alatt az idő alatt — éppen a TESz megtermékenyítő hatására, főleg munkaközössége tevékenysége nyomán — cikkek, tanulmányok, monográfiák sora látott napvilágot, s szükségessé vált a bennük közöltek összegezése egy új szintézisben.

Az EtWUng így nem egyszerűen a TESz német nyelvű változata, hanem alapjában véve teljesen új mű, amely a TESz-hez viszonyítva sok új adatot meg szövejtést tartalmaz, sokkal kisebb terjedelemben, mint a TESz. Bár az EtWUng önálló mű, a TESz-től független, legfontosabb forrása mégis a TESz.

A szótár munkálatai 1982-ben kezdődtek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. A munkatársak egy része azonos a TESz munkatársi gárdájával, vannak azonban köztük újak is. A főszerkesztő Benkő Loránd, a szerkesztők Gerstner Károly, Hámosi S. Antónia és Zaicz Gábor. A szócikkek írói a következők: Büky Béla, Gerstner Károly, S. Hámosi Antónia, Hexendorf Edit, Horváth László és Zaicz Gábor. A tudományos munkatársak Liszka Gábor, Villám Judit, Bakon Erika, Farkas Vilmos, Papp László, Ruzsiczky Éva. A szótár tudományos-technikai megszerkesztéséről a következők gondoskodnak: Cz. Papp Katalin, F. Péterfy Éva, Sz. Kiss Mária, Oszkó Beatrix, Kacsokovics-Reményi Andrea, V. Sarkadi Nagy Jozsefa. Technikai munkatársak: Egedy Irma, Janki Márta, Kovács Bea, K. Vermes Stefánia. A tudományos lektor Imre Samu. Szaktanácsadók: Bakos Ferenc, Borzsák István, Csúcs Sándor, Hazai György, Kiss Lajos, Mollay Károly, Róna-Tas András, Tóttóssy Csaba. A szótár fordítója Skripecz Sándor. A német fordítás átdolgozója Gerstner Károly. A munkát az Akadémiai Kiadó adja ki.

A szótár összesen hat füzetben fog megjelenni a 90-es évek első felében.

Szócikkeinek száma kb. 10 ezer. Az etimológiai feldolgozott szavak száma azonban jóval nagyobb, hiszen egy szócikk tartalmazhat több etimológiai összetartozó szót is, a címszóra vonatkozó adalékokon, megjegyzéseken kívül a mellékcímszavak (a származékok) adatait, adalékait, úgyszintén. Pl. az *áll* szócikkben az *állat* 'stellen', *állhatatos*, *állhatatosság*, *állatta*, *állhatatlan*, *álldogál*, *állomány*, *állvány*, a *borít* szócikkében a *borító*, *boríték*, *borul*, *borogat*, a *cukor*-ében a *cukroz*, *cukrász*, *cikkerli*, a *düh*-ében a *dühös*, *dühödség*, *dühödik*, *dühösség*, *dühösödik*, *dühít*, *dühöng*, az *él*-ében az *élés*, *éleszt*, *életű*, *éltet*, *éltető*, *élemik*, *élemedik*, *éled*, *élhető*, *élette*, *éldegél*, *élesztő*,

élesztget, *éledezik*, *élősködik*, *élmény*, *élenk*, *élődsi*, *élenkít*, *élenkül*, *éltig*, a *fal*-ében a *falas*, *falatlan*, *falaz*, a *gazda*-ében a *gazdálkodik*, *gazdálkodó*, *gazdaság*, *gazdátlan*, *gazdasági*, *gazdaságos*, *gazdász*, a *gyep*-ében a *gyepes*, *begyepesedik* származékokra vonatkozó adatokat, adalékokat. Vannak olyan szócikkek is, amelyek egyes címszavak összetett szói adalékait közlik. Pl. a *farkasalma/fü/hárs/kasza/ordító/vakság* a *farkas*- címszó alatt található.

A szótárban a mai magyar nyelv valamennyi köznyelvi szava olvasható (*alacsony*, *barna*, *cseresznye*, *ember*, *fészek*, *gömb*, *gyárt* stb.), a kihaltak és elavultak közül azok, amelyek nyelv- és művelődéstörténeti szempontból különösen fontosak (*ábráz*, *bombarda*, *cinég*, *csicskás*, *csótár*², *elvöl*, *felség*, *gajd*, *gyaur* stb.), a nyelvjárási szókinccselemek közül a nagy földrajzi elterjedtségűek (*ájer*, *bincsök*, *capistráng*, *csoroszllya*, *duttyán*, *enyett*, *fertály*, *gányol*, *gyakor* stb.), a meghonosodott nemzetközi szavak közül a leggyakoribbak (*abszolút*, *bravúr*, *címer*¹, *demokrácia*, *epigramma*, *filoxéra*, *galéria* stb.). A TESz anyagát három ponton gazdagították új címszavakkal, adatokkal, etimológiai észrevételekkel: 1) egyes elavult szavakkal (*alkorán*, *bordély*, *cejte*, *csaplár*, *enyh*, *fóra*, *gordon*¹, *gyaur*), 2) az utóbbi évtizedekben feltűnt neologizmusokkal (*akkumulál*, *bikini*, *diszkó*, *fólia*, *fridsider*, *furgon*, *gén*, *gorilla* [2. jelentésében] stb.), 3) egyes címszavak szócsaládjának több összetett szói elemével (*árgusszem*, *bagóhit*, *cinterem*, *csélcscap*, *göncölszekere*, *gyanúper* stb.).

A magyar szókészlet minden etimológiai rétegének szavai jelen vannak a szótárban: az uráli, finnugor vagy ugor alapnyelvbeli ősi szavak, a magyar nyelv különletében keletkezett szókinccselemek, a kölcsönszavak különféle fajtái (a jövevényszavak, a vándor- és nemzetközi szavak).

Legősibb szavaink sorába tartozik például az uráli eredetű *él*, *fut*, a finnugor eredetű *ad*, *bog*, *féreg*, *fut*, ugor eredetű az *ágyék* és *eb*. A magyar nyelv különletében hangutánzással, hangfestéssel jött létre az *ájul*, *báb*, *baba*, *co*, *csá*, *didereg*, *galagyal*, játékos szóalkotás eredménye az *apró-cseprő*, *cók-mók*, *csalafinta*, *etyepetye*, *giling-galang* ikerszó, fikatív tö származéka az *ajtó*, *boldog*, *cammog*, *cafát*, *cafrang*, *csábít*, *emlékezik*, *fergettyű*, szóösszetétellel hozták létre az *ágrólszakadt*, *agyafúrt*, *cerkófmajom* szavakat, nyelvújítási tudatos szóalkotással, szóképzéssel, illetőleg szóelvonással keletkezett az *adoma*, illetőleg a *cég* meg a *cím*. A *bugyorék* a kontaminációra, az *alászolgája* a kontrakcióra, az *attila* és *aggastyán* tulajdonnév köznevesülésére példa. Az EtWUng címszóanyagában szereplő jövevényszók és idegen szavak közül példaként a következőket soroljuk fel: az iráni *gazdag*, a honfoglalás előtti török *ács*, *balta*, *bors*, *csalán*, *gyalom*, a szláv *ablak*, *bab*, *cirok*, *császár*, *ebéd*, *galagonya*, a latin *advent*, *citál*, *delfin*, *elemózsia*, *fátum*, *galád*, a német *adu*, *bakfis*, *cakkompakk*, *erkély*, *fater*, *gála*, az oszmán-török *aga*, *baksis*, az olasz *articsóka*, *bagó*, *cinadóf*, *cselló*, *fátyol*, *grotta*, a francia *ankét*, *bohém*, a román *áfonya*, *bács*, *cáp*, *csobán*, *dajnál*, *fáta*, az angol *dressz*, *futball*, a cigány *ács*, *csaj*

kölcsönelemeket. Ismeretlen, bizonytalan, illetőleg vitatott eredetűnek tünteti fel a szótár ezeket a szavakat: *agyag, bádóg, cenk, csalamádé, fattyú, galacsin; ara, dagad, fehér; gyalu* stb. Vándorszó az *achát, cár, csárda, dóm, forint*, nemzetközi szó az *abrakadabra, bacillus, cellulóz, delikát, finis, groteszk*. A szótár címszavai között ilyen tükörszavak („Lehnprägung”), tükörfordítások („Lehnübersetzung”) és részfordítások, hibrid szavak („Teilübersetzung”) fordulnak elő: *alany, állam, állomás, fogalom* (mindegyik latin mintára); *ádám-csutka/kosztüm, bűnbak, csendélet, franciakulcs* (mindegyik német összetett szó szó szerinti fordítása); *ámokfutó, cipzár* (szintén a németből). Stb.

3. Az EtWUng eddig megjelentetett — 498 lapot tartalmazó — két füzeté közül az első az a-tól a *csormolyáig*, a második a csórótól a *gyökérig* terjedő szóanyagot foglalja magában. Az első füzet elején a szócikket közlő rész előtt a tartalomjegyzéket (Inhaltverzeichnis, VI.), az előszót (Vorwort, VII—X.), a szótár használatára vonatkozó megjegyzéseket (Hinweise für die Benützung, XI—XVI.) olvashatjuk. Ezután következik a szótárban előforduló betűk és a nekik megfelelő hangok (Buchstaben und ihre Lautwerte, XVII—XVIII.), az általános rövidítések (Allgemeine Abkürzungen, XIX—XXI.), a jelek (Zeichen, XXII.), a tőtipusok (Stammtypen, XXIII.) felsorolása. A szótárban szereplő nyelvek és nyelvjárások rövidítését közlő lista után (Abkürzungen der Sprachen und Dialekte, XXIV—XXVIII.) a rövidített formában idézett szakirodalmi és forrásjegyzék (Verzeichnis der abgekürzten zitierten Literatur und Quellen, XXIX—XLVIII.), valamint az idegen nyelvi anyagot magában foglaló szótárakra vonatkozó válogatott könyvészeti felsorolás (Ausgewählte Bibliographie der Wörterbücher zum fremdsprachigen Material, XLIX—L.) található.

4. Akárcsak a TESz-ben, de az EtSz-től meg a SzófSz-tól eltérőleg, az EtWUng-ban a címszavak között nemcsak szótói alakban előforduló egyszerű szavak (*ágyú, bunda, cylinder, durva, ezüst, fáz[ik], gazda, gyékény*), hanem képzett származékok (*állandó, boncol, epekedik, csiggeszt, dúskál, érdes, feleség, gombolyag, gyógyul*) meg összetett szavak (*ágrólszakadt, barázdabillegető, cipzár, csélcsep, drágakő, egyház, formatring, gyertyaszentelő*), valamint igekötős formák (*befőtt, bekrepál, elképed, elkövet, ellát, felsül, felszarvas* stb.) is szerepelnek. Vannak azonban — mint láttuk — olyan származékok meg igekötős alakulatok is, amelyeknek nincs külön szócikkük, a rájuk — mint mellékcímszavakra — vonatkozó adalékok alapszavuk szócikkében olvashatók (pl. az *ágas, ágazat, ágazik az ág, az árvaság, elárval az árva, a birodalom, birtok, birtokol, birtokos a bír, a csapó, csapdos, csapod, csapódik a csap* szócikkében). Ugyanígy talán jó lett volna, bár

ez megnövelte volna a szótár terjedelmét, a képzett származékok mellett az olyan összetett szavak közlésére is sort keríteni az elő- vagy utótag szócikkében, amelyek külön címszóként vagy szócikkben nem szerepelnek. Pl. *ablaküveg, borotva-él(en), cikóriakávé, cukorbaj, csordapásztor, énekkar*.

5. Az egyes szócikkek három fő részből épülnek fel: a szótörténeti, a szófejtő és a bibliográfiai részből.

Az első rész a fő- és mellékcímszavakra vonatkozó nyelvtörténeti adalékokat, a címszavaknak időrendi sorrendben feltüntetett alakváltozatait (*F*), jelentéseit (*B*), a származékaira vonatkozó adatokat (*A*) tartalmazza. Ugyanígy kereshetjük a szavak ragszilárdulással keletkezett (*L*) adalékait is, pl. az *aránylag* az *arányoz*, a *bővében* a *bő*, a *csupán* a *csupa*, a *dugig* a *dug*, az *egyik* az *egy* címszó alatt található. A szótörténeti adalékok közül a szótár többet az SzT-ből idéz. Ez is bizonyítja, hogy az SzT mennyire fontos forrása a szótörténeti kutatásoknak.

A szócikk etimológiai részének első mondatából megtudjuk, hogy milyen eredetű az illető címszó. Utána a címszó eredetét bizonyító (rokon nyelvi, illetőleg átdó nyelvbeli) adatokat olvashatjuk. A szavak eredeztetésében a szócikkek írói a magyar és külföldi szófejtés legkorszerűbb elveit és módszereit érvényesítették. Több esetben helyesbítették, pontosították a TESz szóeredeztetését. Pl. a TESz az *ajtót* vitatott eredetű alapszavú származékszó, a *boldogot* ismeretlen eredetűnek tekinti. Az EtWUng szerint mindkettő fiktív tő képzett származéka. Az *articsóka* a TESz-ben a vándorszavak, az EtWUng-ban az olasz eredetű szavak sorába kerül, akárcsak a *bagó*, amelyet a TESz úgy magyaráz, hogy szóhasadással jött létre a *bagolyból*.

A szócikk befejező, bibliográfiai részének összeállításakor a munkatársak a szótár terjedelmének korlátozott volta miatt nem törekedhettek teljességre. Meg kellett elégedniük a legfontosabb XX. századi források meg szakirodalom felsorolásával.

6. Az EtWUng-nak eddig megjelentetett füzetéi alapján is megállapítható, hogy ez a munka a magyar szófejtő-szótörténeti irodalom egyik alapvető műve, amely nemcsak a külföldi, nem magyar anyanyelvű, magyarul nem tudó érdeklődők igényeit elégítheti ki, hanem a magyar szakemberekét is. Használhatóságát az is biztosítja, hogy az egész szótár világos, áttekinthető szerkezetű, könnyen el lehet igazodni benne, akárcsak az egyes szócikkben, amelyek logikus felépítésűek, tömör megfogalmazásúak, főleg részletekkel nem terheltek. Bizonyára ezen az értékelésen nem kell majd módosítani a szótár teljes anyagának közreadása után sem.

Zsemlyei János